

**Пархоменко Владислав
Анатолійович** (1974 р.н.). Закінчив
історичний факультет МДПІ у
1996 р. Головна проблема наукових
пошуків – народно-демократична
революція в Україні 1917 – 1920 рр.
Тема кандидатської дисертації
«Українські національні формування
на Півдні України у
1917 – 1918 рр.».

Українські національні формування на Миколаївщині у 1917 – 1918 рр.

Важливою віхою непростого процесу самовизначення України постають події 1917-1918 рр., коли водночас було і так багато досягнуто у справі розбудови української держави і настільки ж багато втрачено та нереалізовано.

Історичний досвід переконує нас – гарантом існування незалежності країни виступають її збройні сили, їх здатність відстояти Батьківщину від будь-чиїх зазіхань. У 1920-30 роки проблемі будівництва Збройних сил УНР та Української держави Скоропадського було присвячено чимало праць [1]. В останній час також з'явилося багато досліджень, присвячених українським збройним силам 1917-18 рр. [2]. Але їх автори майже не торкаються півдня України. Тому автор даної статті ставить своєю метою висвітлити процес створення українських військових формувань на Миколаївщині.

Лютнева 1917 року революція дала поштовх до розгортання національного руху на Україні, утворення Української Центральної Ради, яка стала центром для об'єднання всіх українських організацій на основі спільної вимоги – надання Україні автономії. Ідеї соціального та національного визволення в перші дні революції охопили й армію.

В умовах першої світової війни в армії була зосереджена найбільш активна частина чоловічого населення. З 15 млн. мобілізованих під час війни до російської армії понад 5 млн. було з України. Миколаївщина входила до складу Одеського військового округу і була тиловим районом Румунського фронту, на якому було зосереджено 1,6 млн. чоловік.

Про падіння самодержавства в Миколаєві стало відомо 1 березня 1917 року. На той час до складу Миколаївської військової залоги входили 45-й запасний піхотний полк, 456-та і 465-та піші дружини, окремий Чорноморський артдивізіон, 34-та окрема легка батарея, моторно-понтонний батальйон, козака сотня та різні допоміжні дружини, а також повітроплавальний парк [3].

Протягом 1917 року в різний час у Миколаєві перебували також військові кораблі: лінкор “Імператор

Олександр III” (а згодом лінкор “Воля”), транспорт “Дон”, крейсер “Адмірал Нахимов”, міноносці “Цериго” та “Жуткий”, підводні човни “Утка” та “Нерпа”.

Але вже 7 березня 1917 року в приміщенні Миської думи зібрались 150 виборщиків і військових частин Миколаївської залоги, де було створено Раду військових депутатів. Головою Ради обрано прапорщика А.О.Ряппо.

Після повалення самодержавства в місті активізуються політичні партії, виникають нові організації та рухи. Серед військових Миколаєва створюються “Союз матросів”, “Союз воєнно-морських чиновників”, “Союз офіцерів Миколаївської залоги”, “Союз євреїв-воїнів” [4].

Союз георгіївських кавалерів м.Миколаєва звертається до Тимчасового уряду з проханням позбавити Миколу II георгіївського хреста, а цесаревича Олексія – георгіївської медалі. [5]

Наприкінці березня – на початку квітня 1917 року активізується в місті український національний рух. 9 квітня 1917 року відбулися організаційні збори товариства “Просвіта”. Від миколаївської “Просвіти” на Український Національний Конгрес у Київ був направлений представник. 23 квітня в Миколаєві у приміщенні цирку Шеффера відбулося Українське Віче, яке було скликано Українським Організаційним Комітетом м.Миколаєва (голова Б.В.Брояківський) [6].

Розгортається агітаційна робота серед залоги міста, наслідком якої було посилення національної свідомості серед солдатських і матроських мас. Так, 15 квітня 1917 року судовий комітет міноносця “Жуткий” передав казначею “Союзу матросів” 20 крб. 89 коп., зібраних офіцерами, кондукторами, матросами міноносця на придбання національного українського прапора [7]. А 17 травня відбулися установчі збори військового гуртка “Курінь”, метою якого було: “1) національно-політичне самовиховання; 2) поширення між військами національно-політичної свідомості через агітацію словом і належною літературою; 3) агітація федерально-республіканських ідей...” [8]. У статуті відзначалося, що членами гуртка можуть бути українці за походженням і всі взагалі зацікавлені українським відродженням”. На зборах гуртка було ухвалено передплачувати газети “Нова Рада”, “Вісник товариства “Просвіта” [9].

Українські військові організації мали всі підстави стверджувати, що поступова українізація в армії не тільки не зашкодить її боєздатності, а й припинить той моральний розклад, який уже йшов на повну силу через перевагому солдатської маси внаслідок виснажливості війни. В той час, коли із діючої армії перетворилася на дезертуючу, українські частини були найбільш дисципліновані та боєздатні.

Тому верховний головнокомандуючий генерал О.О.Брусилов дав дозвіл на формування українських національних частин. 25 червня 1917 року за № 217 по Миколаївській залозі генерал Маркс видав наказ, в якому пропонувалося негайно формувати з бажаючих українські роти, зводячи їх у батальйони для відправки на фронт. У наказі для нагляду за цим розпорядженням запрошувалися представники від Миколаївської Української Ради [10].

1 жовтня місцева преса надрукувала листа від солдат-українців, відправлених на фронт. "Шановний добродію, пане редактор! Офіцери і козаки-гайдамаки першого ешелону з міста Миколаєва щиро просять Вас висловити подяку всім українським організаціям м.Миколаєва, що взяли участь у проводах ешелону, а особливо щиро подяку Укр. Робітничій Партії за підношення нам прапора, а також подяку представникам українських організацій О.О.Зимі, Б.В.Брояківському... Хорунжий гайдамацького куреня Савчир" [11].

Влітку – восени 1917 року на Чорноморському флоті, де переважно більшість складали українці, активно йшов процес українізації військових кораблів. Про це свідчить такий факт: 29 жовтня на загальних зборах представників від українських політичних партій, організацій, гуртків Миколаєва, що відбулися в приміщенні "Просвіти" по вул. Московській, 3, були і "флотські українці" з крейсера "Адмирал Нахимов", транспорту "Дон", підводного човна "Утка" [12]. В цей же день загальні збори Морського арсеналу визнали Центральну Раду вищою владою на Україні.

З наближенням осені країну все більше охоплювала соціально-економічна криза. Розвал фронту привів до анархії по всій Україні. Солдати, які ешелонами тікали додому, заповнили міста і села, тероризуючи населення.

На Миколаївщині погроми та грабунки відбулися у Вознесенську та Новому Бузі. В цій ситуації український рух у військах, який значною мірою виник стихійно, відзначився революційністю і твердістю у відстоюванні національних інтересів України під проводом перших українських військових організацій. На півдні України центром цього руху була Одеса, де у вересні 1917 року був сформований гайдамацький курінь, який у грудні був розширений до складу дивізії. Населення міста спочатку поставилося до гайдамаків несерйозно, але коли почалися бандитські нальоти, то громадяни знайшли захист у гайдамаків, як найнадійнішої на той час охорони. Це визнавала і Одеська Рада робітничих депутатів [13]. Саме гайдамаки, прибувши із Одеси у Вознесенськ, швидко навели порядок, припинивши погром у місті (послані з Миколаєва 120 солдатів і матросів нічого зробити не змогли, а деякі з них приєдналися до грабіжників [14].

Після більшовицького перевороту 7(20) листопада 1917 року Українська Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку (УНР). У Миколаєві гласний міської Думи Б.В.Брояківський урочисто влаштував його читання на паперті церкви з участю священників і під національним прапором.

14 листопада 1917 року питання про ставлення до Центральної Ради обговорювалося на загальних зборах Миколаївської Ради робітничих і солдатських депутатів, голова якої Я.П.Ряппо заявив: "У даний момент революції нам з Українською Радою по дорозі". Але мова йшла не про визнання Центральної Ради як вищого органу влади, а лише про співробітництво з окремих питань. Подібну резолюцію прийняла і міська Дума [15].

З військових частин Миколаєва УНР підтримували матроси та артилеристи. 14 листопада загальні збори флотського півекіпажу вважали "потрібним на місцях виконувати розпорядження Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату або їхніх

представників"[16]. На початку грудня збори солдатів 34-ї окремої легкої батареї для стрільби по повітряному флоту (тобто зенітної) вирішили: 1) визнати над собою владу Укр. Ради; 2) віднині вважати батарею в територіальних військах УНР..." [17]. Таку ж резолюцію прийняли офіцерські збори, які відбулися під головуванням командира батареї капітана Кризе [18].

Дивізійний Комітет Окремого Чорноморського мортирного артдивізіону на засіданні 12 листопада ухвалив "вимагати негайної українізації всього дивізіону", а тим, хто не співчуває українізації, надавалося право до відрядження в інші частини за їх бажанням [19]. У складі дивізіону перебувало 600 солдатів та 16 гармат [20].

На ці частини Миколаївської залози могла розраховувати Центральна Рада. Крім цього, 2 грудня в місто із Одеси для підтримки українських сил прибуло 400 гайдамаків [21].

А між тим миколаївські більшовики все більше зміцнювали свої позиції. Їх головною воєнною опорою стала Червона гвардія і 45-й піхотний запасний полк. На початку грудня за ініціативою більшовиків був утворений Військово-революційний комітет для "захисту свободи і революції", в місті його активно підтримували робітники.

Таким чином, з Миколаївської залози Центральну Раду підтримували найбільш боєздатні, з частково кадровим офіцерським складом артилерійські частини, а також флотський півекіпаж та Морський арсенал. Але згодом матроська маса стала підтримувати Військово-революційний комітет або оголошувала про свій "нейтралітет". Українські частини, які "своєю національною свідомістю, щирістю, жовто-блакитними прапорами й українськими піснями, які так гучно кричали "славу" українській владі, ці полки через декілька тижнів дивним способом спочатку губили все своє завзяття", а потім "повертали разом з тими більшовиками свої українські багнет проти нас" [22].

Цей "дивний спосіб" легко пояснюється політикою українського уряду, який свої декларації майже не поспішав втілювати в життя. Лише одеські гайдамаки (згодом з них був сформований український Запорізький полк) готові були зі зброєю виступити у Миколаєві на захист Центральної Ради.

Цієї можливості довго чекати не довелося. В ніч з 15 на 16 грудня 1917 року казарми гайдамаків були обстріляні з кулемета якимось таємничим автомобілем. А вранці 16 грудня вже гайдамаки зупинили та обстріляли на розі Спаської та Глазенапівської автомобіль, в якому червоногвардійці перевозили бойові набої. Обидві сторони мали вбитих та поранених [23]. Для припинення конфлікту були скликані загальні збори, на яких представники від Військово-революційного комітету, українських частин, політичних партій утворили спільну комісію у складі 13 чоловік (від українців – Гаврилюк, Ніконенко, Брояківський, Гриневич, Зима) для розв'язування всіх суперечок мирних шляхом.

14 січня 1918 року Рада робітничих і військових депутатів після бурхливих суперечок поіменним голосуванням прийняла пропозицію більшовиків про взяття всієї повноти влади. Так у Миколаєві була проголошена радянська влада.

Але боротьба за владу ще тривала. Спочатку у вигляді демонстрацій. По вулиці Соборній 50 гайдамаків у кінному строю, за якими їхав вантажний автомобіль із 15 солдатами та кулеметом з гаслами "Геть ради!" рушили до міської Думи. Там на мітингу вони висловили свою підтримку Думі [24]. А 22 січня 1918 року відбувся бій між українськими частинами і червоногвардійцями. 23 січня в міській Управі більшовики звинувачували гайдамаків у тому, що ті вчинили напад на підводи зі зброєю Червоної Гвардії. А в українському Запорізькому полку пояснили, що радянські війська захопили зброю 4-ї української сотні [25]. В бою загинуло кілька чоловік, серед загиблих був командир кінного загону Червоної Гвардії Золотухін [26]. Розуміючи, що сила не на їх боці, український Запорізький полк склав зброю і визнав у місті владу Рад. Лише в березні 1918 року, напередодні вступу німців у Миколаїв, Запорізький полк виступив проти Червоної Гвардії.

Таким чином, в січні – лютому 1918 року на Миколаївщині, як і майже по всій Україні, перемогла радянська влада. Українська Народна Республіка не мала на той час боєздатної регулярної армії. Тільки 3 січня 1918 року Центральна Рада прийняла рішення про створення Народної армії, але втілювалося воно в життя дуже повільно і було надто запізнлим [27].

Після підписання 9 лютого 1918 року між Центральною Радою і країнами Четверного союзу Брестської угоди, австро-німецькі війська рушили на Україну.

16 березня німці підійшли до Миколаєва з боку Одеси. Загони червоногвардійців вчинили їм опір. Але захоплення міста німцями було полегшено діями главкома групи радянських військ – Муравйова, які привели до дезорганізації оборони. 16 березня червоногвардійці почали залишати позиції. В місті їх затримували та обеззброювали створені бойові есерівські, єврейські та українські дружини [28]. А в ніч з 16 на 17 березня за наказом командира українського Запорізького полку Шевчука, 7 козаків-запорожців та 6 із "Вільного козацтва" увійшли до казарми кулеметної команди червоногвардійців і швидко обеззброїли їх, захопивши 16 кулеметів і 20 коней [29]. Ці трофеї були доставлені у створений тимчасовий український штаб, його очолив О.М.Поляков. Штаб для охорони міста почав формувати з добровольців загони "вільних козаків".

17 березня 1918 року німецькі війська увійшли в Миколаїв. Німецьке командування заявило, що єдиним представником влади в місті вважає міську Думу, а місцева українська організація "розглядається поки як організація національного характеру" [30]. Комендант міста генерал Науман оголосив: "Особи, що перебувають у складі українських військових частин, повинні мати свою відзнаку на одязі і мати при собі посвідчення двома мовами, підписане німецьким і українським командирами" [31].

20 березня українські формування в місті очолив "комісар українських військ м.Миколаєва" К.Бойчук, а його помічником став М.Нестеренко [32]. По місту був розповсюджений наказ по Одеському військовому округу від 3 березня 1918 року за № 5, в якому пропонувалося всім офіцерам та солдатам УНР "мати на

лівому рукаві пов'язку національних українських кольорів "блакитного з жовтим" [33].

Після повернення до Києва уряд УНР приступив до створення національної армії. У квітні 1918 року військово-міністерство та Генеральний штаб опрацювали новий план організації армії на основі територіального набору. Українські політичні й військові провідні кола переконалися остаточно, що наймані та випадково сформовані добровільні загони не можуть замінити регулярної армії. Планувалося, що українська армія буде складатися із 8 корпусів піхоти та 4 дивізій кінноти. На півдні України з 15-ї та 4-ї піхотних дивізій формувався 8-й армійський корпус (штаб – м. Одеса). 17 квітня 1918 року військовий міністр Жуковський призначив командиром 8 армійського одеського корпусу генерала Ф.О. Колодія [34].

Спочатку до складу корпусу входила 12-та кінна дивізія (отаман Адамович) у складі 3-х полків. Її 12-й гусарський Ахтирський полк був розташований у Вознесенську [35]. Але потім дивізія була переведена на Подолію.

Уряд УНР не встиг виконати намічений план по організації нової армії, бо 29 квітня 1918 року, після державного перевороту, до влади прийшов гетьман П.Скоропадський. Гетьманський уряд продовжував формування регулярної армії, за планом, наміченим Центральною Радою. Але організація війська за часів гетьмана не вийшла поза межі підготовки офіцерських кадрів. Створювалася лише основа майбутньої армії. Це пояснюється тим, що, **по-перше**, німецьке командування не було зацікавлено, щоб на Україні існувала численна, боєздатна армія; **по-друге**, селянство, з якого формувався рядовий склад армії, вороже ставилося до гетьманської влади, і уряд не поспішав проводити мобілізації.

24 липня 1918 року Рада міністрів ухвалила закон про загальний військовий обов'язок та затвердила план організації армії, яка в мирний час повинна була мати 175 генералів, 14930 офіцерів та 291221 молодших офіцерів і солдатів [36].

8-й армійський (Одеський) корпус, який комплектувався на півдні України, згідно з наказом гетьмана, перейменувався у 3-й Херсонський корпус [37]. Призначався і новий командир, замість Ф.О.Колодія, генерал-майор О.І.Березовський.

За часів гетьманату у Миколаєві були розташовані 17 Олександрійський піхотний полк (штаб – вул. Таврійська, 3), повітроплавальний загін, 6-та гарматна бригада, а також зенітна частина з кількох "позиційних аеробатарей" та кулеметної команди. Отаманом міста був полковник Черепанов, а командиром залоги – Євтушевський.

За наказом військового міністра генерал-бунчужного О.Рагози 70-й окремий важкий артдивізіон розташувався у Вознесенську [38].

Український морський генеральний штаб виділяє кошти на розбудову воєнного порту Миколаєва. А лазарет у місті Очакові передається за наказом військового міністра із Військово-санітарного управління до Головного санітарного управління флоту [39].

Третій і останній період, пов'язаний з українськими

національними формуваннями на Миколаївщині, відзначається перебуванням на півдні України "Республіканських військ східної Херсонщини" на чолі з отаманом М.О.Григор'євим. З другої половини 1918 року, за дорученням С.Петлюри, Григор'єв готував повстання проти гетьмана П.Скоропадського на півдні України. В листопаді 1918 року він, об'єднавши під своїм командуванням численні повстанські загони, передав їх у розпорядження Директорії УНР.

На початку грудня 1918 року, наступаючи з півночі, війська Григор'єва наблизились до Миколаєва. На станції Водопій відбувся бій між гетьманськими військами і республіканцями (петлюрівцями) Григор'єва. Останній, втративши 6 козаків вбитими та 22 пораненими, оволодів станцією. Григор'єв звернувся до "всіх влад" Миколаєва, що він наступає на місто і пропонує всім частинам (за винятком німецьких) скласти зброю, а всім представникам гетьманської адміністрації залишити Миколаїв. Далі отаман погрожував миколаївській буржуазії, якщо вона буде чинити опір, то "народ розпочне партизанську війну".

Гетьманська адміністрація і військові (градоначальник Де-Бонді, генерал Богаєвський) на транспортах "Труд", "Михаил Архангел" відпливли до Одеси. Рада українських об'єднаних організацій у відозві до населення повідомляла, що до приходу республіканських військ вона бере владу в місті в свої руки, а охорона покладається на німецьку залогу. Раду очолив В.Герасименко. 11 грудня була укладена угода між Григор'євим і німецьким командуванням, згідно з якою вранці 12 грудня петлюрівські війська вступили у Миколаїв [40]. 13 грудня українським комісаром міста було обрано С.П.Юричина, начальником залоги – полковника Самосієва, командиром военного порту – Іванова [41]. В цей же день на зборах офіцерів української 6-ї легкої гарматної бригади, полковник Сухотін був обраний командиром бригади до розпорядження нового уряду. Повітроплавальний загін очолив також новий командир – значковий Бутов [42]. Після втечі офіцерів-гетьманців у 17-му піхотному Олександрійському полку була проведена переєстрація особового складу, а полк очолив значковий В'язовський [43].

Отаман Григор'єв у своєму наказі за № 1 від 10 грудня 1918 року "Всім громадянам Миколаєва" повідомляв, що влада гетьмана скасовується, відновлюються всі свободи, оголошені I, II та III Універсалами, і що за будь-яку агітацію проти Республіки буде суворо покарано [44].

Таким чином, у Миколаєві збереглися всі українські формування, що перебували у місті за гетьманату. Крім цього, сюди 14 грудня прибув загін у складі 160 чоловік, сформований у селі Гур'івці [45]. А наприкінці грудня з Олександрії та Єлисаветграду у Миколаїв прибуло 2 тисячі петлюрівців із 42 офіцерами [46].

Це були останні численні українські формування на Миколаївщині. Наприкінці грудня між Григор'євим і німецьким командуванням виник конфлікт. Григор'єв став вимагати, щоб німці залишили Миколаїв, Знам'янку і Долинську протягом 4-х днів, без надання їм транспортних засобів, погрожуючи бойовими діями [47]. 4 січня 1919 року закінчився строк ультиматуму. Перебравшись зі своїм штабом у Снігурівку, Григор'єв

дав наказ взяти німецьких заручників, німці зробили те ж саме і заявили, що без транспортних засобів не можуть залишити місто. І хоч заручників було звільнено, німці в ніч на 6 січня 1919 року оточили казарми 17-го Олександрійського полку і обеззброили його. А ввечері невеличкими групами звільнили солдатів із казарм полку [48]. 6 січня полковник В'язовський видав наказ по Миколаївській залозі: "з приводу тимчасового розпуску головних військових частин м.Миколаєва, канцелярія начальника залоги на короткий час зачиняється" [49].

Українська Народна Республіка втрачала контроль над Півднем України, куди все більше прибувало військ Антанти. На спробу військового міністра генерала О.Грекова відкрити у Миколаєві військово-морське відомство, представники Антанти відповіли, що ця ідея не має сенсу [50].

14 березня радянські війська оволоділи Миколаєвом, а у 20-х числах березня 1919 року українські республіканські частини залишили північні райони області. Це були останні регулярні українські війська на Миколаївщині періоду національно-демократичної революції та громадянської війни в Україні 1917-21 рр.

Література

1. Див.: За державність: матеріали до історії війська українського. – Калуш, 1935; Історія українського війська. – Львів: Червона калина, 1936. – Ч. 1-3; Українські січові стрільці. – Львів: Червона калина, 1935; Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу 1919 р. – Львів, 1921.
2. Див.: Гинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917-21 роки. – К.: Тиражувальний центр УРІ, 1995; Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові дії українських збройних сил 1917-21 рр. – К.: Україна, 1995; Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К.: Б.І., 1992.
3. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. П-2247, оп. 1, спр. 2, арк. 104.
4. Ibid., ф. П-1817, оп. 2, спр. 498, арк. 6.
5. Трудовая газета. – 1917. – 25 апреля.
6. ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 312, арк. 90.
7. Ibid., ф. П-5547, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
8. Ibid., оп.1, спр. 719, арк. 1.
9. Ibid., арк. 3
10. Трудовая газета. – 1917. – 27 июня.
11. Ibid., 1 октября.
12. Ibid., 29 октября.
13. Державний архів Одеської області, ф. П-3829, оп.1, спр. 90а, арк. 186.
14. Трудовая газета. – 1917. – 12 октября.
15. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1802, арк. 2.
16. Ibid., ф. П-1817, оп. 2, спр. 498, арк. 67.
17. Ibid., спр. 271, арк. 42.
18. Ibid., арк. 43.
19. ДАМО, ф. П-2247, оп. 1, спр. 2, арк. 27.
20. Ibid., спр. 17, арк. 15.
21. Известия Николаевского Совета Рабочих и Военных депутатов. – 1917. – 3 декабря.
22. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Політвидав України, 1990. – Т. 2. – С. 156.
23. Известия Николаевского Совета Рабочих и Военных депутатов. – 1917. – 17 декабря.
24. ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 279, арк. 8.
25. ДАМО, ф. 222, оп.1, спр.1825, арк. 34.
26. ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 316, арк. 41.
27. Підкова І.Ш. Шустер Р.М. Довідник з історії України. – К.: Генеза, 1993. – Т. 1. – С. 35.
28. ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 281, арк. 21.
29. Ibid., арк. 48.
30. ДАМО, ф. 222, оп.1, спр.1825, арк. 86.
31. Известия. – 1918. – 20 марта.
32. ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 281, арк. 52.
33. Ibid., арк. 58.
34. ДАМО, ф. П-5547, оп. 1, спр. 2, арк. 54.
35. Ibid., арк. 63.
36. Історія українського війська. – Т. 2. – С. 426.

37. ДАМО, ф. Р-5547, оп. 1, спр. 2, арк. 81.
38. Ibid., арк. 351.
39. Ibid., арк. 246.
40. ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 283, арк. 77, 45, 42, 48.
41. Трудовая газета. – 1918. – 14 декабря.
42. ДАМО, ф. П-1817, оп.2, спр.173, арк. 58, 46.
43. Трудовая газета. – 1918. – 15 декабря.
44. Ibid., 12 декабря.
45. ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 283, арк. 75.
46. Родной край. – 1918. – 22 декабря.
47. ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр.173, арк.108.
48. Трудовая газета. – 1919. – 7 января.
49. Ibid., 11 января.
50. Ibid., 18 января.